

עמנואל פרידהיים

האומנם אסרו חכמים את המוזיקה אחרי חורבן בית שני?

דעה רווחת בחקר ההיסטוריה של עם ישראל בימי קדם כי המוזיקה נאסרה אחרי חורבן בית שני. המאמר מבקש לבחון טענה זו מחדש ולהציע כיוונים אחרים. ממצאי המחקר מגלים שבארץ-ישראל כלל לא נאסרה המוזיקה באופן גורף אחרי המרד הגדול, ואם היה ניסיון לבטל או להגביל, הרי שהדברים היו ממוקדים ביותר. המקורות המדווחים במפורש על גזירה כללית שייכים כולם לבבל הססאנית ואין להם מקבילות בספרות ארץ-ישראל. מקורות אלה משקפים אפוא קרוב לוודאי התפתחות תרבותית המיוחדת ליהדות בבל, ואמנם גם שם נראה כי הגזירה הייתה ממוקדת הן בממד הגיאוגרפי הן בממד ההיסטורי.

דעה רווחת היא בחקר ימי המשנה והתלמוד כי לאחר חורבן בית שני ביקשו חכמים לסלק את התרבות המוזיקלית הכלית מעם ישראל.¹ נאמר תחילה כי אנו מבקשים במחקר זה לברר את העניין ולהציע כיוון אחר, שהמוזיקה כלל לא נאסרה הלכתית אחרי מרד החורבן. טענה נפוצה זו מבוססת על שני מקורות עיקריים. שנינו במשנה:

* תודתי נתונה לשני הקוראים עלומי-השם שהעירו הערות חשובות. עם זאת, האחריות לדברים כולה שלי.
1 E. Werner, "The Conflict between Hellenism and Judaism in the Music of the Early Christian Church", *Hebrew Union College Annual*, 20 (1947), p. 415: "After the destruction of the Temple, instrumental music was banished in Judaism"; B. Cohen, "The Responsum of Maimonides Concerning Music", in: Idem, *Law and Tradition in Judaism*, New York 1969², p. 167: "It is unnecessary to expatiate here upon the tremendous role music played in the life of the Jews in Biblical times. Not only in the Temple worship but in private life, music and songs were of great significance. However, the overwhelming national calamity that overtook Judaea in 70 CE cast a shadow of deep gloom upon the people, and as token of mourning, they voluntarily refrained from listening to the strains of music"; p. 181: "To sum up briefly, in Tannaitic times, the Jews abstained from music as a token of mourning"; A.M. Rothmüller, *Music of the Jews – An Historical Appreciation*, New York-London 1967, p. 88; A. Kahn, "Music in Halakhic Perspective – Part I", *Journal of Jewish Music and Liturgy*, 9 (1986-1987), p. 63. גישה זו הולכת למעשה בעקבות הפרשנות המסורתית, ראו למשל: רמב"ם, משנה תורה, הלכות תעניות, פ"ה הי"ד: "וכן גזרו שלא לנגן בכלי שיר וכל מיני זמר וכל משמיעי קול של שיר אסור לשמוח בהן ואסור לשומען מפני החורבן ואפילו שירה בפה אסורה שנ' בשיר לא ישתו יין..." (עפ"י דפוס קושטא, רס"ט); שולחן ערוך, אורח חיים, תקס, ג.

משבטלה סנהדרין בטלה השיר מבית המשתאות שנאמר: "בשיר לא ישתו יין" (ישעיה כד, ט).²

גם בתוספתא נאמר כי "משבטלה סנדרין, בטל שיר מבית המשתאות".³ יצחק אייזיק הלוי סבור היה כי מקורות אלה מתייחסים לפרשת ביטול הסנהדרין שלדעתו אירעה בשנת 57 לפנה"ס,⁴ פועל יוצא מפעולות גאבניוס בשעה שניסה לארגן מחדש את חלוקתה המינהלית של ארץ-ישראל,⁵ ואולם החוקרים הוכיחו שאין אחיזה היסטורית של ממש לדברים אלה.⁶ סידני הוניג הוכיח לפני שנים שאירוע זה אירע בשנת 66 לסה"נ, כלומר בראשית מלחמת החורבן.⁷ לדעתו של שאול ליברמן, עולה "שלפי פשוטו משמע שהסנהדרין לא בטלו את השיר אלא שבטל השיר מאליו והשכר שבפיהם לא ערב להם, וכן משמע מלשון התוספתא".⁸ המקור השני שהביאו במחקר כדי להוכיח שהיהדות התנזרה מן המוזיקה מופיע במשנה סוטה ט, יד. שם נאמר: "בפולמוס של אספסינוס גזרו על עטרות חתנים ועל האירוס בפולמוס של קיטוס [כך הוא הנוסח בכ"י קמברידג' ופארמה. כ"י קופמן גורס: "של קיטוס", במקום "טיטוס" בעדי-נוסח אחרים כגון נוסח הדפוס] גזרו על עטרות כלות ושלא ילמד אדם את בנו יונית". אם כן בפולמוס, דהיינו במלחמה (πόλεμος), של אספסיאנוס (= מרד החורבן 66-73 לסה"נ) גזרו על האירוס. המשנה והירושלמי אינם מפרשים את המילה 'אירוס' משום שמונח זה שיקף אולי מונח יווני או לטיני (אולי αἶρός או aes-ris),⁹ שמסתבר כי היה מוכר בארץ-ישראל שבה דיברו יוונית ובמידה פחותה

2 משנה, סוטה ט, יא.

3 סוטה, פט"ו ה"ז (מהדורת ליברמן, עמ' 240-241).

4 "א הלוי, דורות הראשונים – ספר דברי הימים לבני-ישראל, ח"א, כרך ג, ירושלים תשכ"ז [דפוס צילום], עמ' 53-62. וראו בייחוד שם, עמ' 62-64.

5 א"מ ראבילו, "השיפוט האזרחי בארץ-ישראל משנת 63 לפסה"נ ועד שנת 70 לסה"נ", א' כשר, ג' פוקס וא' רפפורט (עורכים), יוון ורומא בארץ-ישראל – קובץ מחקרים, ירושלים 1989, עמ' 131-140.

6 כבר עמד על כך בצורה משכנעת ח' אלבק, "הסנהדרין ונשיאה", ציון, ח (תש"ג), עמ' 174 הערה 28. ועוד.

7 ס"ב הוניג, "סוף הסנהדרין הגדולה בימי בית שני", חורב – מאסף מוקדש לתולדות ישראל וספרותו, ג (תרצ"ז), עמ' 169-175; S. B. Hoenig, *The Great Sanhedrin – A Study of the Origin, Development, Composition and Functions of the Bet Din ha-Gadol during the Second Jewish Commonwealth*, New York 1953, p. 63: "The Great Sanhedrin was dissolved in 66 C.E."; p. 113: "The tradition that 'with the abolition of the Sanhedrin song ceased at feasts' also corroborates the view that the last days of the Great Sanhedrin were in the times of strain and stress... The disturbances of 66 C.E. brought national disaster and caused the end of the Bet Din ha-Gadol"; H. Mantel, *Studies in the History of the Sanhedrin*, Cambridge 1961, pp. 285; 291.

8 ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה – באור ארוך לתוספתא, חלק ה, סדר נשים, ניו-יורק-ירושלים תשנ"ז, עמ' 764.

9 S. Krauss, *Talmudische Archäologie*, III, Leipzig 1912, p. 93 no 13: "viell. griechisch αἶρός": וורנר (לעיל, הערה 1), עמ' 415. קרויס מעיר שעד ימיו איש לא טרח לחקור את המונח הנידון אליבא דראליה, [ראו: שם] ומעיר שהיהודים היו משתמשים בפעמונים קטנים (= אירוס, בלטינית *aeris*; = *aes-ris* = נחושת [קרויס, שם]) ואולי הכוונה למצילתיים כפי שהדבר בא לידי ביטוי למשל בדברי וירגיליוס (70-19 לפנה"ס), עיינו: "Corybantia aera" (Virgil, *Aeneis* 3, 111 (trans. H. Rushton Fairclough, *LCL*, pp. 378-379): "עטרות החתנים, ואולם ראו: A. Sendrey, *Music in Ancient Israel*, New York 1969, p. 412, שטוען כי המילה היוונית αἶρός דמיונית ושהנגזרת הלטינית (*aes-ris*) ספקולטיבית לחלוטין ולדעתו [שם, עמ' 413]

האומנם אסרו חכמים את המוזיקה אחרי חורבן בית שני?

לטינית.¹⁰ ממקורות אלה, עולה לכאורה שבעקבות חורבן בית שני, החליטו להתנזר מן המוזיקה, והחוקרים שאימצו תזה זו ניסו לפרשה על רקע המצוקה הנפשית הרחבה שפגעה ביהודי ארץ-ישראל לאחר החורבן ומכאן הניסיון להתרחק ממרכיבים תרבותיים המסמלים את שמחת החיים והמוזיקה בתוכם.¹¹ ההתנזרות מן המוזיקה היא לכאורה חוליה אחת מתוך מספר החלטות הלכתיות

יש להגדיר את האירוס כדלהלן: "the 'erus was a small, brightly adorned hand-drum, used at weddings for the accompaniment of the dancing and for enhancing the general rejoicing. It may have been a more developed and showy type of the biblical tof". לפי יסטרוב המילה 'אירוס' (= תוף) נגזרת מן השורש 'ארס' (דהיינו אירוסין) ומכאן שהיא גם לא קשורה למונח יווני, ראו: M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, New York-London [rep. New York 1985], p. 60 וברוך זו ראו גם משנה כלים טו ו, ופירושו של ר"ע מברטנורא על אתר, ד"ה "והארוס ובלע"ז: טמבורין". נאמר אגב שבימי רומא השתמשו בכלי-נגינה נוספים במהלך חתונות כגון חליל מצרי בשם: Μόναυλος, ראו את דברי יוליוס פולוקס שחי בימי הקיסר הרומי קומודוס (180-192 לסה"נ): Iulli Pollucis, *Onomasticon*, Δ, 75 (ed. E. Bekker, Berlin 1846, p. 160).

10 יהודי בכל ישבו מעבר לקיסרות הרומית, שם לא דיברו יוונית ובוודאי לא לטינית, ועל כן מובן שהקשו בכבלי, סוטה מט ע"ב: "מאי אירוס?" ונוקקו לתשובתו של אמורא ארץ-ישראלי שכן ידע את המשמעות היוונית. "א"ר אלעזר: טבלא דחד פומא" (גרסה זו זהה כמעט לחלוטין בכל עדי הנוסח) ופירש"י על אתר, ד"ה טבלא דחד פומא: "זוג של ענבל שעושים בבתי המשתאות...". וראו גם: קרויס, הערה דלעיל: "Schelle mit einem Klöppel"; וורנר (לעיל, הערה 1): (aes-ris) (ball "made of ore"). אך ראו סנדר, שם.

11 תסמינים לתחושת האבדון מצויים לדוגמה בתוספתא סוטה, פט"ו ה"יב (מהדרת ליברמן, עמ' 242-244): "אמ' ר' ישמעאל מיום שחרב בית המקדש דין הוא שלא לאכל בשר ושלא לשתות יין אלא שאין בית דין גוזרין על הצבור דברים שאין יכולין לעמוד בהן הוא היה אומ' הואיל ועוקרין את התורה מבינותינו נגזר על העולם שהוא שמם שלא לישא אשה ושלא להוליד בנים ושלא להקים שבוע בן עד שלא שיכלה זרעו של אברהם מאליו אמרו לו מוטב להן לצבור שיהו שוגגין ואל יהו מזידין משחרב הבית האחרון רבו פרושין בישראל שלא היו אוכלין בשר ולא שותין יין ניטפל להן ר' יהושע..."; בבלי, בבא בתרא ס ע"ב. על עניין ההימנעות מלידת ילדים כתוצאה מהחורבן ראו: ע' שרמר, זכר ונקבה בראם, הנישואים בשלהי ימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשס"ד, עמ' 66 הערה 121. לסיכום התגובות השונות של החכמים לחורבן בית שני, ראו: A. Saldarini, "Varieties of Rabbinic Responses to the Destruction of the Temple", *Society of Biblical Literature* (1982), pp. 437-458; ועל התמודדות החכמים עם המשבר שנוצר כתוצאה מחורבן הבית, ראו למשל: R. Goldenberg, "Early Rabbinic Explanations of the Destruction of Jerusalem", *Journal of Jewish Studies*, 33 (1982), pp. 517-526; B. M. Bokser, "Rabbinic Responses to Catastrophe – From Continuity to Discontinuity", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 50 (1983), pp. 37-61; וביתר-שאת בספרות החיצונית משלהי ימי הבית השני, כגון חזון ברוך הסורי שנכתב בין שנת 70 לסה"נ לימי הקיסר נרבה (96-98 לסה"נ) P. Bogaert, *L'apocalypse syriaque*, de Baruch, I, Paris 1969, p. 295; M.F. Whitters, *The Epistle of Second Baruch, A Study in Form and Message*, Journal for the Study of the Pseudepigrapha Supp. Series 42, New York 2003, pp. 154-155] ראו: חזון ברוך א, ה, ו-ט (תרגום כהנא, עמ' שע-שעא): "אשרי האיש אשר לא נולד או אשר נולד וימת. ואנחנו החיים, או לנו הרואים בצרת ציון ואשר הגיע אל ירושלים... ואתן נשים אל בנים אל תתפללנה כי שמח תשמחנה העקרות ותגלנה חשוכות בנים... ואתם הכהנים קחו מפתחות המקדש וזרקתם אותם השמימה ונתתם לה' ואמרתם: שמור אתה את ביתך כי אנחנו שוא שמרנו" וראה את דברי כהנא, שם, עמ' שנב: "אין הוא (= מחבר חזון ברוך) רואה לפניו ולפני אומתו הרוויה והנדרת אלא ימים נוראים, חיי-גלות קשים, מרים וחשוכים, בלי שום אפשרות לחזור אל המולדת...". על השוואה מעניינת לתגובות השונות לחורבן הבית בין האפוקליפטיקה לבין חז"ל, ראו: R. Kirchner, "Apocalyptic and Rabbinic Responses to the Destruction of Jerusalem", *Harvard Theological Review*, 78 (1985), pp. 27-46; וירושלים השלכות פסיכולוגיות המוניות קשות ביותר עד כדי עויבת היהדות, ראו: E. Schürer, *The History*

עמנואל פרידהיים

המבטאות תחושה המונית של נטישה כללית ואבדון כתוצאה ישירה ממלחמת החורבן. אין חולק על כך שהפגיעה הנפשית במוראל האומה הייתה קשה ובוודאי רבים לא ראו שום עתיד לחייהם אחרי התבוסה הגדולה, אולם, בעקבות שלום בארון, נראה כי יש לסייג במידת-מה את התופעה ולומר כי דווקא אישים כגון רבן יוחנן בן זכאי, ר' יהושע בן חנניה תלמידו, אנשי בית אבטינס, ר' חנינא/חנניה סגן הכהנים, ר' צדוק וגם יוסף בן מתתיהו¹² וקרוב לוודאי שגם רבים

of the Jewish People in the Age of Jesus Christ, G. Vermes & F. Millar (eds.), I, Edinburgh 1973, p. 521; B. Lifshitz, "Jérusalem sous la domination romaine – Histoire de la ville depuis la conquête de Pompée jusqu'à Constantin (63 a. C. – 325 p. C.)", in: H. Temporini & W. Haase (eds.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 8, Berlin-New York 1977, pp. 468-469; R. Goldenberg, "The Destruction of Jerusalem Temple, its Meaning and its Consequences", in: S.T. Katz (ed.), *Cambridge History of Judaism*, IV, *The Late Roman-Rabbinic Period*, Cambridge (Mass.) 2006, p. 198: "... many must have reacted to the catastrophe with despair and total abandonment of Judaism. Apostates from Judaism (aside from converts to Christianity) received little notice in antiquity from either Jewish or non-Jewish writers, but ambitious individuals are known to have turned pagan before the war (n. 20: "for example, Tiberius Julius Alexander") and it stands to reason that many more did so after its disastrous conclusion"

בנוכדנצר לבין 'כל מיני זמר' בבואם לתאר את גלות מלכי יהודה, ראו: מדרש תהלים, קלז ג (מהדורת בובר, רסב ע"א): "... שהיה נבוכדנצר יושב בספינה, הוא וכל גדוליו וכל שריו, ועמהם כל מיני זמר, שנאמר 'כה אָמַר ה' גֹּאֲלֵכֶם קְדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל לְמַעַנְכֶם שְׁלַחְתִּי בְכֶלְהָ וְהוֹדֵדְתִי בְרִיחִים כְּלֶם וְכִשְׁדִּים בְּאֲנִיּוֹת רְנָתָם' (ישעיהו מג, יד), וכל מלכי יהודה מושלכים בשלשלאות של ברזל והולכין ערומים על שפת הנהר..."; פסיקתא רבתי, כח (מהדורת איש-שלום, קלה ע"א). ושמה דרשה זו טומנת בחובה זיכרון היסטורי באשר לתקיעת החצוצרות שתקעו חיילי טיטוס אחרי נפילתה של ירושלים בשנת 70, ראו: יוספוס, תולדות מלחמת היהודים ברומאים, ז, א, ג (תרגום שמחוני, עמ' 373), אירוע שנחרט ככל הנראה בזיכרון של בני-התקופה כפי שניתן להתרשם משתי החצוצרות החרוטות גם בשער טיטוס ברומא (או שמא מדובר בכלי נגינה של המקדש שהוצבו יחד עם המנורה במקדש השלום ברומא?), ראו: J. Daoust, "L'Arc de Titus", *Bible et terre sainte*, (1970), p. 14.

S. Baron, *Histoire d'Israël*, II, *Les premiers siècles de l'ère chrétienne*, Paris 1957, pp. 739-740

בארון הפנה לבבלי, יומא לט ע"ב שבו שנינו: "תנו רבנן: ארבעים שנה קודם חורבן הבית לא היה גורל עולה בימין... והיו דלתות ההיכל נפתחות מאליהן, עד שגער בהן רבן יוחנן בן זכאי. אמר לו: היכל היכל! מפני מה אתה מבעית עצמך? יודע אני כך שסופך עתיד ליחרב..." בכ"י מינכן 6 גרסינן: "יודעין אנו שסופך ליחרב". על-אף שינויי נוסח קלים יש לציין כי בכל עדי הנוסח הדברים מיוחסים לריב"ז, (ראו בכ"י JTS – New York Rab. 218 [EMC 270]; Rab. 1623/2 [EMC 271]; New York – JTS Rab. 1623/2 [EMC 271]; London 400 – BL Harl. 5508; New York – JTS Rab. 1623/2 [EMC 271]; Rab. 218 [EMC 270]) מסורת זו מקורה בתורת ארץ-ישראל, ראו: ירושלמי, יומא פ"ו ה"ג (מג ע"ג – לפי כ"י ליידין, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א, טור 590 וההפניות הבאות לירושלמי הן לפי מהדורה זו); אבות דרבי נתן, נוסחא ב', פ"ז (מהדורת שכטר, עמ' 21): "רבי חנניה סגן הכהנים אומר קודם למ' שנה עד שלא חרב בית המקדש... ועל מעשה ר' צדוק שצם זמן רב (40 שנה?) לפני החורבן כדי שלא ייחרב ירושלים, ראו גם: בבלי, גיטין נו ע"א. ועיינו גם: שיר השירים רבה, ג ז (מהדורת דונסקי, עמ' פח): "בית אבטינס היו בקיאים במעשה הקטרת... ולא רצו ללמד... אמרו: מסורת בידינו מאבותינו שעתיד בית המקדש להחרב... המעשה על שערי המקדש שנפתחו בעצמם במהלך הלילה מצוי גם אצל יוספוס (לעיל, הערה 11), ו ג (מהדורת שמחוני, עמ' 360): "וגם שער הקדים להיכל לפניו... נראה פתאום פתוח לרווחה מאליו... וגם ברבר הזה ראו ההירוטות אות לטובה כי יפתח להם האלהים את שער הברכה, אולם המשכילים הבינו, כי חלפה פתאום שלוות ההיכל, והשער הסגור נפתח למען האויב והודיעו כי האות הזה הוא מופת גלוי לחורבן", פרפרזה מעניינת לדברי ריב"ז למעלה "יודעין אנו שסופך ליחרב". נראה שבעניין האמירות על חורבן הבית ניתן גם לצרף את ישו, ראו: מתי, כד ב; מרקוס, יג ב; לוקס, כא ו. ודומני בהקשר זה כי אין הברזל משמעותי בין חומרות הדברים שריב"ז ואחרים הטיחו במקדש לבין זו של ישו, וראו למשל: ספרי דברים, סא (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 127): "שלא תעשו

האומנם אסרו חכמים את המוזיקה אחרי חורבן בית שני?

אחרים ראו את הנולד והשתכנעו מבעוד מועד שהמקדש ייחרב ועל כן התמודדותם נוכח גודל האסון הייתה יעילה יותר מאשר אחרים שסברו כי המקדש ימשיך להתקיים לעד. דומני בהקשר לכך שהחכמים לא אסרו את המוזיקה לאחר חורבן בית שני. אם נשוב למשנה ולתוספתא סוטה ולפיהן: "משבטלה סנהדרי בטל שיר מבית המשתאות ולפי נוסח כ"י ערפורט ווינה של התוספתא", יש לדייק ולומר כי אין כאן איסור גורף על המוזיקה, כי אם דיווח על ביטול השירים מבית המשתאות ותו לא, היינו מוזיקה שניגנו כפי הנראה במהלך חתונות, ומעניינים בהקשר זה דברי הירושלמי:

אבא בר רב ירמיה אמ' זקינים משער שבתו וגו' (המשך הפסוק: בחורים מגנינתם) (איכה ה, יד) אמר רב חסדא בראשונה היתה אימת סנהדרין עליהן ולא היו אומ' דברי נבלה בשיר אבל עכשיו שאין אימת סנהדרין עליהן הן אומ' דברי נבלה בשיר.¹³

כמעשיהם ויגרמו מעשיכם הרעים למקדש אבותיכם שיחרב"; מכילתא ר' ישמעאל יתרו – מסכתא דבחדש, א (מהדורת הורוביץ-רביץ, עמ' 203-204) ועוד. וזאת בשונה מא' רגב, "מקדש או משיח? 'משפטו' של ישו, המקדש והמדיניות הרומית", קתדרה 119 (תשס"ו), עמ' 27, המייחס חומרה מיוחדת בדברי ישו עם כל המשתמע מכך מבחינה רומית] ידיעה זו על חורבן הבית הייתה אפוא נפוצה שנים לפני המרד הגדול בקרב השכבות השונות של העם (ההנהגה הפרושית: רבן יוחנן בן זכאי, ר' יהושע בן חנניה וראו הערה דלעיל, ר' חנניה סגן הכהנים, ר' צדוק, יוסף בן מתתיהו), ישו (מעמד עממי יותר), ומן הסתם אנשי קומראן שראו במקדש מקום מושחת ושהתכוננו למקדש שיהודי הארץ עתידים לבנות בקרוב וראו: י' ירין, מגילת המקדש, ח"א – מבוא, ירושלים תשל"ז, עמ' 141; ח"ב – הנוסח ופירושו, ירושלים תשל"ז, טור כט, שורות 8-10, עמ' 91-92: "ואקדשה [את] מקדשי בכבודי אשר אשכין עליו את כבודי עד יום הברכה אשר אברא אני את מקדשי להכינו לי כול הימים כבירת אשר כרתי עם יעקוב בבית אל", ומכאן שההכנה הנפשית של גורמים אלה הייתה כמסתבר טובה יותר מאשר אנשים שלא האמינו כי המקדש ייחרב.

13 ירושלמי, סוטה פ"ט הי"א (כד ע"ב, טור 948). וראו את המקבילה במדרש איכה רבה, ה טו (מהדורת בובר, עמ' 158) המייחס את הדברים ישירות לר' אבא בר ירמיה (= רבה בר ירמיה), אמורא בבלי בן המאה השלישית לסה"נ. יש לציין שגם רב חסדא שהיה בבלי מוזכר באיכה רבה. עולה אפוא לכאורה שמסורת זו מעידה על תיאור המציאות ששררה בקרב יהודי בבל ולא-דווקא בארץ-ישראל אחרי החורבן. ברם, לא מן הנמנע שהידיעה משקפת בכל זאת מציאות ארץ-ישראלית ולא בבליית, שכן היא מוזכרת רק בתורת ארץ-ישראל (ירושלמי ואיכה רבה). יתר על כן, רב חסדא (217-309 לסה"נ לערך) היה אמורא בבלי – לימים ראש ישיבת סורא – שהצטיין בהעברת מסורות ארץ-ישראליות לבבל, ראו למשל: בבלי, פסחים קיז ע"א; יבמות כה ע"ב; בבא בתרא קכ ע"ב; שם, קכא ע"א; מכות כג ע"א; עבודה זרה כז ע"ב; בכורות לא ע"א; ירושלמי, הוריות פ"ג ה"ג (מו ע"ג, טור 1423). הוא גם קיבל מסורות ארץ-ישראל מן ה-נחותי, ראו למשל: ירושלמי, ראש השנה פ"ד ה"ט (נט ע"ד, טור 680). אשר לר' אבא (= רבה) בר ירמיה, הוא היה תלמידו של שמואל ורבו של ר' זעירא (ראו למשל: בבלי, נידה יא ע"ב; יב ע"א); ירושלמי, ברכות פ"ב ה"ב (ד ע"ג, טור 16); תעניות, פ"א ה"ו (סד ע"ג, טור 709); כתובות, פ"ג ה"א (לה ע"ד, טור 1013) ועוד). הוא גם קיבל מרב בהיותו בסורא, ראו: בבלי, עבודה זרה טז ע"ב. ואולי משם מסורות ארץ-ישראליות. אמרותיו מוזכרות – בעיקר ולרוב – בירושלמי ולפיכך אפשר אף שהיה בארץ-ישראל (בשונה מא' הימן, תולדות תנאים ואמוראים, ג, לונדון תר"ע ירושלים תשמ"ז), עמ' 1179: "ולא מצינו שהלך לא"י אך כפי הנראה הובאו הלכותיו לא"י ע"י תלמידו ר' ז". ולגופה של הדרשה באיכה רבה שמצטטת את המשנה, עיינו שם: "שבת משוש לבנו נהפך לאבל מחולנו. ר' אבא בר ירמיה אמר בראשונה כשהיתה אימת סנהדרין עליהם לא היו אומרים דבר נבלה בשיר, ועכשיו שאין אימת סנהדרין עליהם הן אומרים דבר נבלה בשיר. תני רבא בשם ר' חסדא בראשונה כשהיתה סנהדרין כל צרה שהיתה באה על הצבור, היתה שמחה גדולה תחתיה, משפסקה סנהדרין פסקה, הדא דתנינן משבטלה סנהדרין בטלה השיר מבית משתאות... "נעיר עוד כי לפי הבבלי, מועד קטן כח ע"א היו בביתו של רב חסדא 60 (?) חתונות ושם:

עמנואל פרידהיים

ייתכן אפוא כי בוטלו שירים בחתונות¹⁴ כי מאז חורבן הבית הפכו אלה לשירים מגונים, אך כאמור אין איסור גורף על כלל המוזיקה ואפילו לא גזרה. גם במשנה בסוטה שבה קראנו: "בפולמוס של אספסינוס גזרו על עטרות חתנים ועל האירוס" החכמים לא גזרו על המוזיקה בכללה כי אם על האירוס וקרוב לוודאי במהלך חתונה בלבד.¹⁵ בדומה לכך, לגבי הסיפא של המקור "ושלא ילמד אדם את בנו יונית", הראה ליברמן כי אין איסור גורף על לימוד יונית, ואם היה איסור הרי שהוא ממוקד בלימוד הבנים בלבד.¹⁶ זאת ועוד, ההוכחה הטובה ביותר שאין במשנה זו כוונה לאסור לחלוטין את השפה היוונית נעוצה בעובדה שהחכם עלום-השם שמוסר את הדברים עושה בעצמו שימוש במונחים יוניים כדי לתאר את המלחמה (פולמוס – *πόλεμος*) של אספסיאנוס וקיטוס ואולי גם התוף (אירוס – *αἶρος*), וזאת כאשר מונחים עבריים מקבילים יכלו בהחלט לבוא בחשבון. עולה אפוא שאין איסור גורף על לימוד השפה היוונית ומכאן שאף לא מתאפשר ללמוד על מגמה הלכתית לסילוק התרבות המוזיקלית בישראל בכללותה. יתר על כן המשנה בתענית ד, ו אומרת: "חמשה דברים אירעו את אבותינו בשבעה עשר בתמוז וחמשה בתשעה באב ... משנכנס אב ממעטין בשמחה", וברור שאם היה איסור כולל לא היו משתמשים בביטוי 'ממעטין' אלא במונח המבטל לחלוטין את השמחות, כולל המוזיקה, כדאיתא למשל במשנה, סוטה ט, ט: "משרבו הרוצחנין בטלה עגלה ערופה", ואפילו אם הייתה כוונה אמיתית לביטול המוזיקה (= שמחה) לצמיתות כפי שפירשו מקצת הראשונים,¹⁷ הרי שהדברים כוונו בלאו הכי לתשעת הימים הראשונים של חודש אב בלבד, ולא לכל השנה! משמע שגם בהלכות

"בי רב חסדא – שיתין הלולי", וכבר המפרשים על אתר הטילו ספק במספר זה, ראו תוספות, שם, ד"ה שתיין הלולי: "יש מפרשים לאו דוקא", ואף אם היו פחות, נראה כי הלה הכיר היטב את מנהגי הנישואין, כולל הנגינה שבהם, כבכל וגם בארץ-ישראל. לגבי תוכן האמרה של רב חסדא או/ו ר' אבא בר ירמיה, ראו גם ליברמן (לעיל, הערה 8), עמ' 764 ולפיו, דברים אלה הנם תוספת על משנה, סוטה ט, יא, ולא פירושה. הסבר זה מלמד אולי שני דברים: א) שמקור הדברים בארץ-ישראל, ב) שכבר ברור יבנה היו מודעים לקיומם של מוזיקה ולחנים שלא תאמו את הזמר שהיה נהוג במקדש.

14 אף שיתכן כי רב חסדא לא דיבר רק על שירים במהלך חתונות. אפשר שהוא התכוון לשירים בכלל שהפכו בעיקר לשירי נבלה אחרי חורבן הבית (וראו ליברמן, הערה דלעיל), למרות המקבילה באיכה רבה (הערה דלעיל) ששם מעורבים 'דברי הנבלה בשיר' עם ביטול השיר מבית המשתאות ועל אף העובדה שבירושלמי דברים אלה מסבירים את המשנה בסוטה ט, יא שעניינה ללא ספק ביטול השיר מחתונות, וראו: M. L. Satlow, *Jewish Marriage in Antiquity*, Princeton 2001, p. 336 n. 71, שהעלה ספקות דומים, אלא שהוא הפנה אותם למשנה סוטה ט, יא ולמקבילה בתוספתא, שם, פט"ו ה"ז (מהדורת ליברמן, עמ' 240-241) ואולם, ברור כאמור כי שם הכוונה לשירים בחתונות. עם זאת, תהייה זו עומדת בעינה לגבי דברי רב חסדא הנ"ל וצריך עיון.

15 שכן, ישנו קשר ברור בין 'עטרות חתנים' לבין האירוס.

16 ש' ליברמן, יונית ויוונות בארץ-ישראל, ירושלים תשמ"ד, עמ' 225-235; 226: "בכל המקורות שנזכרו... אין כל רמז לאיסור על למידת חכמה יונית או לשון יונית; הגוירה מדברת בלימוד הבנים בלבד... אך לא לגבי אנשים מבוגרים המבקשים ללמוד לעצמם". וראו גם: G. J. Blidstein, "Rabbinic Judaism and General Culture – Normative Discussions and Attitudes", in: J. J. Schacter (ed.), *Judaism's Encounter with Other Cultures: Rejection or Integration*, Northvale 1997, pp. 5ff. על הגזרה ללימוד יונית כבר בראשית מרד החורבן (66-73 לסה"נ), ראו גם: ספרי דברים, לד (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 61-62) ולפי ר' שמעון בר יוחאי "גזרו... על לשונן" אחרי החורבן, ראו: ירושלמי, שבת פ"א ה"ד (ג ע"ג, טור 116).

17 כך למשל בעלי התוספות בבבלי, מגילה ה ע"ב, ד"ה ממעטין: "רוצה לומר שלא יהו ששים כלל..."

האומנם אסרו חכמים את המוזיקה אחרי חורבן בית שני?

התנאיות הארץ-ישראליות מן המאה השנייה לסה"נ הקשורות לעניין האבל על חורבן ירושלים והמקדש אין זכר – ולו ברמז – לגזרה כללית על המוזיקה.

האם נגזרה גזרה על המוזיקה בבבל התלמודית?

מקורות בבליים מעידים אמנם על יחס מאוד ביקורתי כלפי המוזיקה, כך למשל דברי הגמרא: "אודנא דשמעא זמרא תעקר"¹⁸ ודברי רבא מיד בהמשך: "זמרא בביתא חורבא בסיפא". לפעמים נאסרה המוזיקה על בעלי מקצועות מסוימים כגון הגרדאי (= הגלדאי [בגרסת רב האי גאון] = בורסי = מעבדי עורות) ואילו לאחרים התירו, כדברי רב הונא בהמשך הסוגיה: "אמר רב הונא¹⁹ זמרא דנגדי ודבקרי – שרי, דגרדאי – אסיר". הגורמים להחלטתו של רב הונא (נפטר בשנת 297 לסה"נ) אינם נהירים די הצורך,²⁰ כפי שעולה מדברי רב האי גאון: "ואנא לא ידענא מאי טעמא שרי רב הונא האי ואסר האי אלא כך דומה שבדק את זה בימיו וראה בו דברי פריצות ובדק את זה ולא ראה בו דברי פריצות".²¹ מתוך הבבלי עולה גם כי רב הונא גזר גזרה מקומית על כלל המוזיקה באומרו: "רב הונא בטיל זמרא",²² וכתוצאה מזה הפסיקו לקנות אוזים וחטים לחתונות ואפילו במחירים אפסיים.²³ ואולם, נראה שהאכיפה לא הייתה לאורך זמן כפי שמוכח מהמשך המקור המספר על רב חסדא ש'זלזיל ביה',²⁴ ולאחר ביטול הגזרה לא נמצא אפילו אווז בזוה, כלומר במחיר יקר.²⁵ סביר אם כן להניח שגזרה כללית ארוכת-זמן לא הייתה קיימת ובכל מקרה

18 בבלי, סוטה מח ע"א [דפוס וילנא]. לאור עדי-הנוסח השונים על מקור זה, קשה להגדיר במדויק את הוזהו המקורית של בעל המאמר, ראו כ"י מינכן 95 גורס: "א' רב הונא... כ", "כ"י וטיקן 110 גורס: "אמ' רבא..."; בכ"י אוקספורד HEB. D. 20 (2675) מצאנו: "אמ' רב...".

19 בכ"י מינכן 95 גרסין: "א' רב אשי' אך כ"י וטיקן 110 ואוקספורד [שם] גורסים שניהם כנוסח הדפוס: רב הונא. בשונה מרש"י שמביא סיבות ברורות, על אחר, ד"ה זמרי דנגדי – מושכי ספינות בחבל שרי שאינו אלא לזרום במלאכתם (ולפי אריסטופנס 385-450 לפנה"ס בערך) היו אכן משתמשים ביוון בחליל דק מאוד הקרוי: *λύρα* כדי לזרז את הפועלים בעבודתם, ראו: Aristophanes, *Acharnians*, 554 (trans. J. Henderson, *Journal asiatique*, 14/2 (1889), pp. 122-123); V. Loret, "Les flûtes égyptiennes antiques", *Journal asiatique*, 14/2 (1889), p. 119), ד"ה ודבקרי – שמזמרין בשעה שחורשין ואינו אלא לכיין את השוורים לתלמיהם שהולכין לקול השיר דערב עליהם; ד"ה דגרדאי – אינו אלא לשחוק.

21 אוצר הגאונים לגיטין, חלק י, יט (מהדורת ב"מ לוין, ירושלים תש"א, עמ' 10). הגרסה שונה במקצת בתשובות הגאונים החדשות – עמנואל (אופק) סימן נד ד"ה ולענין זמרא: "ואנחנא לא ידענא מאי טעמ' שרא רב הונא האי ואסר האי". וראו גם בכפתור ופרח לרבינו אשתורי הפרחי, פ"ו [ענייני החורבן], מהדורת בית המדרש להלכה בהתיישבות, ירושלים תשנ"ד, עמ' קכח [עפ"י כ"י מילאנו 108], שמביא אף הוא את דברי הגאון.

22 בבלי, סוטה מח ע"א. וכן גורסים כ"י מינכן 95 וכ"י אוקספורד, שם. ואולם כ"י וטיקן 110 גורס: "רב הוא בטיל אזימרא" אך מסתבר שהתיבות "רב הוא" הינן שיבוש של "רב הונא".

23 בבלי, שם: "קם מאה אווזי בוזא ומאה סאה חיטי בוזא ולא איבעי".

24 בבלי, שם. ייחודי הוא נוסח כ"י אוקספורד: "אתא רב חסדא לגלגל בה...".

25 בבלי, שם: "איבעי אווזא בוזא ולא משתכח". וראו בעניין זה את דברי רב האי גאון באוצר הגאונים (לעיל, הערה 21): "ומי שידו פשוטה לגזור וגזרתו מתקיימת עושה כזאת לפי צורך שעה דהא רב הונא אסר זימרא ורב חסדא בתריה זלזל ביה".

עמנואל פרידהיים

נראה כי בסורא נהגו בימי רב חסדא לשיר בחתונות ומן הסתם בליווי נגינה.²⁶ יש גם להפנות למקור תלמודי נוסף שבו נשאל מר עוקבא: "זמרא, מנא לן דאסיר?"²⁷ וקבע בסופו של דבר כי "זמרא דמנא [פירש": כינור] (כלומר אסור) אבל²⁸ דפומא שרי (כלומר שירה קולית מותרת)".²⁹

סיכום

א. המקורות שמדווחים במפורש על גזרה כללית על המוזיקה שייכים כולם לבבל ואין להם מקבילות בספרות ארץ-ישראל. מקורות אלה משקפים אפוא קרוב לוודאי התפתחות תרבותית המיוחדת ליהודי בבל במאה השלישית לסה"נ.

ב. אפילו בכבל בימי התלמוד מתברר שהגזרה של רב הונא מסורא לא כובדה על-ידי חכמים אחרים צעירים ממנו כגון רב חסדא בן אותה ישיבה³⁰ ומסתבר שגם על-ידי אחרים שלא סרו בהכרח למרותו של רב הונא חרף גדולתו. יתר על כן, השאלה ששאלו את מר עוקבא על מקור האיסור לנגן מוכיחה כי עניין זה לא היה נהוג ומובן מאליו לאוכלוסייה היהודית בכבל במאה השלישית.³¹

26 ראו למשל: בבלי, ברכות לא ע"א לגבי חתונת מר בריה דרבנא ועיינו בדק"ס וכן הימן (לעיל, הערה 13), עמ' 900 ערך: "מר בריה דרבנא". ועל זהותו של רב המנונא זוטי המוזכר גם שם בעניין דומה, ראו לאחרונה: B. S. Cohen, "How Many R. Hamnunas in the Babylonian Talmud? A Study in Talmudic Chronology", *Review of Rabbinic Judaism*, 10/1 (2007), pp. 95-113.

27 בבלי, גיטין ז ע"א.

28 כ"י וטיקן 140; 130 וכ"י מינכן 95 מוסיפים את המילה: "זימראן".

29 בבלי (לעיל, הערה 27).

30 ידועה הרי המתיחות ששררה לעתים בין רב חסדא לרב הונא, ראו: בבלי, בבא מציעא לג ע"א; ג' הרמן, 'היחסים בין רב הונא לרב חסדא', ציון, סא/ג (תשנ"ו), עמ' 263-279; הנ"ל, ציון, סג/א (תשנ"ח), עמ' 81-87. לאור מסקנותינו, מן הראוי יהיה לנסות לתרץ – אף שבעיקרון אין זה מעניינו של מחקר היסטורי זה – את

31 עמדתם של הפוסקים שעל-סמך אותם מקורות אסרו ברובם (על המקלים ראו כהן ולעיל, הערה 1) עמ' 176-180) בצורה גורפת את כלל המוזיקה אף שהראנו שבימי המשנה והתלמוד האיסורים היו נקודתיים ביותר. ראו לעיל בהערה 1 את דברי הרמב"ם ובעקבותיו השולחן ערוך וראו שם בט"ז מגן דוד על השגת הרמ"א, שם, ד"ה חתן וכלה הכל שרי: "ובהרב" סעודות נוהגים לשורר קדיש דהיינו יתגדל וזהו ודאי חטא גדול דלא התיירו אלא זכרון חסדי ה'... ובמגן אברהם, על אתר, י, ד"ה דברי תשבחות: "כתוב בליקוטי מהרי"ל שלא כדין הוא שמשוררין במשתה אורך כי עניתני וכה"ג כמה פיוטים לשמחת הריעות כי אז התורה חוגרת שק ואומר' עשאוני בניך כמין זמר... ונ"ל שלא שרי אלא אותם השירים שנתקנו על הסעוד' כגון בשבת אבל פיוטים אחרים אסור". וראו עוד בהקשר לכך ובצורה מחמירה ביותר: 'בלאו, תשובות הרמב"ם, ח"ב, ירושלים תשמ"ו, עמ' 398-399 [תשובה רכד]: "שאלה מארם צובא, המותר לשמוע שירה עם שירי האזור הערביים וזמר? ... (התשובה) ידוע שעצם הזמר והניגונים כלם אסורים, אפילו אין אומרים עליהם מלים כלל... שאין הבדל בין שמיעת הזמר או ניגון על מיתרים או השמעת הנעימות בלא <מלים>, אלא כל מה שמביא לידי שמחת הנפש והתרגשותה, (הוא) אסור... וטעם (הדבר) זה ברור מאד, לפי שכח תאוה זה צריך לכובשו ולמונעו ולמשוך בריסנו, ולא שיפעל ויחיה מתו". הרמב"ם מביא שתי סיבות לאיסור להשמיע מוזיקה ולהקשיב לה. במשנה תורה (לעיל, הערה 1) אסר לנגן בכל כלי נגינה "מפני החורבן". ואילו בתשובותיו הוא מביא "טעם ברור מאד" אחר (אולי נוסף?) בגלל התשוקה המתעוררת ע"י הניגון וּמנגד ראו בשמונה פרקים לרמב"ם, פ"ה (מהדורת

האומנם אסרו חכמים את המוזיקה אחרי חורבן בית שני?

ג. בארץ-ישראל לא בוטלה המוזיקה באופן כללי אחרי מלחמת החורבן, ואם היה ניסיון לבטל או להגביל הרי שהדברים היו ממוקדים הן בתחום (כלים מסוימים במשתאות במהלך חתונות) הן בזמן (תשעת הימים הראשונים בחודש אב בלבד).³²

רבינוביץ, עמ' קפה), ושמה הדברים מבוססים על דברי הגמרא "קול באשה ערוה" (בבלי, ברכות כד ע"א ומקבילות) אף שהרמב"ם אינו מזכיר זאת במפורש וראו על כך: כהן (לעיל, הערה 1), עמ' 176: "It is thus quite clear that the strict view adopted by Maimonides in going so far as he could in proscribing music was not merely because he took a mere legal view of the matter, but because in the ancient Orient music was furnished largely by women, and the songs were often too prone to kindle the passions". מחד גיסא, לא מן הנמנע כי הימצאותם של חכמינו הראשונים בגלויות אירופה הנוצרית וארצות האיסלאם עם כל המשתמע מכך מבחינת הרדיפות ומצבם הכללי המורכב של היהודים בארצות אלו בימי הביניים, העצימה עוד יותר את התחושה העמוקה של "החורבן" בבחינת "איך נשיר את שיר ה' על אדמת נכר" (תהלים קלז, ד), ומכאן הרצון להתנזר לגמרי מן המוזיקה בהתבססם על מקורות תנאיים ותלמודיים אף אם בימי המקרא ובין מקורות מקראיים שמציינים את מרכזיותה של המוזיקה בחיי העם בעתות שמחה וצער כאחד, עיינו למשל: בראשית לא, כז: שמות טו כ; ישעיהו ה, יא-יג; תהלים לג, ב; שם, קנ, ג-ו; שם, צח, ד-ח; איוב כא, יב, כולל בימי המשנה והתלמוד בארץ-ישראל, המצב היה לגמרי שונה כפי שהראינו. ושמה החשש מהדרדרות מוסרית והתבוללות חברתית, יחד עם החיכוך שבין אלה שתמכו בחקר המדע לבין אלה שהתנגדו לו באמצעות המוזיקה והזמר, היו גם בין הגורמים שעמדו בבסיס עמדתם החריפה של הראשונים בנידון, וראו על כך: כהן (לעיל, הערה 1); H. Avenary, "Music", *Encyclopaedia Judaica*, 12 (1972), p. 600. וצריך עיון.

32 ראייה לכך שהמוזיקה לא בוטלה בקרב יהודי ארץ-ישראל אחרי החורבן מצויה למשל בעובדה שהיו בין התנאים, כגון ר' עקיבא, ששיבחו את המוזיקה ככל הנראה בדור יבנה, ראו למשל: בבלי, סנהדרין צט סע"א – רע"ב. וראו על כך בהרחבה: ע' פרידהיים, 'לשאלת ההתמודדות של החברה היהודית בארץ-ישראל עם המוזיקה בימי בית שני המשנה והתלמוד', קתדרה, 132 (תשס"ט), עמ' 55-76. מן הראוי גם לציין שרבים היו החכמים – תנאים ואמוראים – שגינו את המוזיקה האלילית היוונית בבחינת 'זמר יווני לא פסק מפומיה' (ראו: בבלי, סוכה טו ע"ב) שהייתה נחלתם של יהודים רבים בארץ-ישראל בימי המשנה והתלמוד. וראו בהרחבה: פרידהיים, שם. לבסוף נציין שגם לדעת החוקרים שסברו שבימי המשנה והתלמוד נאסרה המוזיקה, גם הם סבורים שאכיפת הלכה זו לא הייתה אפקטיבית, ראו למשל: כהן (לעיל, הערה 1), עמ' 181: "The law prohibiting music was never fully observed, because it ran counter to human nature." כלה להיות אפקטיבית, אזי מלכתחילה לא גזרו גזרה כללית. ראו: פרידהיים, שם, עמ' 75-76.

